

ТЭМАТЫЧНЫЯ ТРЭНІРОВАЧНЫЯ ПРАКТЫКАВАННІ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе.

Як вядома, педагагічная дзейнасць – дзейнасць творчая. Настаўнік вольны сам выбіраць метады і формы, якія забяспечваюць эфектыўнасць навучальнага працэсу. Разам з тым, педагагічная дзейнасць рэгламентавана пэўнымі патрабаваннямі, правіламі, нормамаі. Даследчыкі-метадысты падкрэсліваюць, каб заняткі па падрыхтоўцы да прадметнай алімпіяды былі высока прадуктыўнымі, неабходна прытрымлівацца агульных патрабаванняў:

а) дакладна вызначыць тэму, мэты (дыдактычныя, практычныя, развіццёвыя), тып і структуру заняткаў;

б) устанавіць месца і значэнне заняткаў у сістэме іншых, звязаць іх з папярэднімі і наступнымі;

в) адабраць змест вучэбнага матэрыялу (вызначыць яго аб'ём, сістэму практыкаванняў (аналітычных, аналітыка-сінтэтычных, сінтэтычных), дадатковы дыдактычны матэрыял для самастойнай працы);

г) выбраць найбольш эфектыўныя метады і прыёмы навучання (паведамленне, паўтаральна-абалучальная гутарка, метады практыкавання, метады моўнага аналізу, лінгвістычны эксперымент і інш.);

д) вызначыць формы кантролю за вучэбнай дзейнасцю (вусны/пісьмовы, індывідуальны/групавы, графічны і інш.);

е) забяспечыць аптымальны тэмп заняткаў, адзіную логіку падачы матэрыялу;

ж) стварыць атмасферу сумеснай творчай дзейнасці;

з) рэалізоўваць на практыцы патрабаванні, якія вынікаюць з агульнадыдактычных (навуковасць, сістэматычнасць і паслядоўнасць, свядомасць і актыўнасць, трываласць, нагляднасць і інш.), лінгвадыдактычных (функцыянальна-камунікатыўная накіраванасць, накіраванасць навучання на паўнацэннае фарміраванне і развіццё моўнага ядра асобы школьніка, улік фактару бікультурнага развіцця і інш.) і спецыфічных (адзінства формы, значэння і функцыі, прынцып творчай імітацыі, улік тэкстаўтваральнай ролі і інш.) прынцыпаў.

1. Запішыце па-беларуску. Укажыце, якія формы дзеепрыметнікаў абмежаваны ва ўжыванні ў беларускай мове, пазначце, у якіх функцыянальных стылях такія дзеепрыметнікі могуць ужывацца.

Обращающиеся деньги, воинствующий атеист, обслуживающий персонал, определяющие факторы, противоречащее доказательство, увлекающийся юноша, стоящее дело, успокаивающее средство, испытующий взгляд, искрящийся снег, управляющий делами, выдающийся деятель, болтающийся сустав, вдохновляющие события, вдовствующая королева, взаимодействующие силы, возвращённый на идеях гуманизма, влагоотталкивающая ткань, влекущий мотив, водоплавающие птицы, воздержавшихся не было, возмужавший сын, возрастающие требования, вопиющий недостаток, воплощённый проект, всепожирающий огонь, вызревший плод, вызывающее поведение, вырождающийся строй, руководящие органы.

2. Размяркуйце словазлучэнні ў па адпаведных слупках табліцы.

Словазлучэнні з дзеепрыметнікамі	Словазлучэнні з прыметнікамі

Лічаныя дні, закончаны праект, незліомныя зоркі, несканчоны спеў, гаручыя слёзы, падгарэлы крайчык, гаручыя ўчынкі, вырашанае пытанне, колаты цукар, заплаканая сяброўка, калючы хмызняк, зламаная шафа, аслабелы звер, плакучая вярба, незломная воля, неаслабная ўвага, захварэлы аднакласнік, патрэсканая дошка, балючыя раны, траскучы мароз.

3. Да старажытных форм дзеепрыметнікаў з левага слупка падбярыце беларускія адпаведнікі з правага слупка, запішыце словы парамі.

Вынятый	Выхаваны
Запинаны	Рассеяны
Огарненный	Прыведзены (сілай)
Освецовый	Абгавораны
Осельй	Замаруджаны
Поклепаний	Акружаны
Помешканий	Абаснаваны
Пристегненный	Адукаваны
Роспорошенный	Зашпілены
Ускормлены	Вызвалены

4. I. Раствлумачце пісьмова значэнне фразеалагізмаў. Падкрэсліце ў фразеалагізмах кампанент, суадносны з дзеепрыметнікам або з

дзеепрыслоўем. Складзіце сказы з 2 фразеалагізмамі (на выбар). Запішыце, якія з фразеалагізмаў з'яўляюцца сінанімічнымі.

1. На лес глядзячы. 2. Хадзячы анекдот. 3. З завязанымі вачамі. 4. Біты воўк. 5. Высалапіўшы язык. 6. Дарогі адкрыты. 7. Як жару ўхапіўшы. 8. Богам забыты. 9. Як заведзеная машына. 10. Закасаўшы рукавы (працаваць). 11. Законы не пісаны. 12. Сцяўшы зубы. 13. З аднаго цеста спечаны. 14. Уласна кажучы. 15. Ля разбітага карыта. 16. Як з ланцуга сарваўшыся. 17. Не пакладаючы рук. 18. Не зводзячы вачэй. 19. Паслухаючы душу. 20. Як мыла з'еўшы.

II. Узгадайце і запішыце 5 фразеалагізмаў, у складзе якіх ёсць кампаненты, суадносныя з дзеепрыметнікамі і дзеепрыслоўямі. Растворыце значэнне фразеалагізмаў, складзіце з імі сказы.

5. I. Побач з дзеепрыслоўямі запішыце дзеяслоўныя формы, ад якіх утвораны дзеепрыслоўі.

II. Размяркуйце дзеепрыслоўі па групах у залежнасці ад словаўтваральнай базы.

Працуючы, паглядзеўшы, смючыся, стоячы, расказваючы, выбраўшыся, ныраючы, вярнуўшыся, расказаўшы, рашыўшы, азірнуўшыся, адчуўшы, плетучы, засмяўшыся, сігналячы, малоцячы, чытаючы, атрымаўшы, захапляючыся, праглынуўшы.

6. Выпраўце граматычныя памылкі ў сказах з дзеепрыслоўнымі зваротамі. Запішыце правільна. Пры перабудове сказаў дзеепрыслоўныя звароты можна не зыхіваць, а таксама па неабходнасці змяняць асобныя граматычныя формы, словы.

1. Студэнт цікавы навуковы даклад, у студэнтаў разгарэлася дыскусія.

2. Схаваўшыся ад пранізлівага ветру, у мяне адразу сагрэліся рукі і ногі.

3. Чытаючы раман замежнага аўтара, узнікла пытанне аб сапраўднасці падзей, што адбываліся ў творы.

4. Не даходзячы некалькі кіламетраў да базы, у турыстаў закончылася правізія.

5. Гаворачы з вучнямі, у настаўніцы з'явілася жаданне растлумачыць асобныя пытанні тэмы яшчэ раз.

6. Узяўшыся за руль, націснуўшы на педаль, у камбайнёра раптам заглох матор.

7. Аглядаючыся навокал і любуючыся краявідам, у Таццяны палепшаў настрой.

8. Паразмаўляўшы, пажартаваўшы з суседзямі па вагоне, мяне захапіла імкненне паслухаць свежыя навіны па радыё.

9. Купіўшы білет на цягнік і зайшоўшы ў свой вагон, успомнілася бацьку нядаўняя паездка на мора.

10. Назбіраўшы поўныя кошыкі ягад, дзяўчат ахапіў азарт.

7. Запішыце групы дзеепрыслоўяў, падкрэсліўшы “лішнія” граматычныя формы адносна катэгорыі зваротнасці/незваротнасці.

1. Бегучы, збіраючы, падымаючы, радуючы, сустракаючы.

2. Апускаючыся, спрачаючыся, узнімаючыся, пацягваючыся, тоячыся.

3. Адварочваючы, трымаючы, адкідваючы, адбіваючы, размаўляючы.

4. Змяняючы, узіраючы, ходзячы, лічачы, слабячы.

5. Ідучы, заліваючы, узбіваючы, грукаючы, сумішаючы.

6. Забіваючыся, каючыся, варушачыся, рассяліваючыся, выгінаючыся.

7. Становячы, звешваючы, хвалюючы, зяртаючы, седзячы.

8. Азіраючыся, знаёмячыся, друкуючыся, раскрываючыся, смеючыся.

9. Сумняваючыся, кіруючыся, обхтуючыся, удараючыся, хаваючыся.

10. Кланяючыся, змяшчаючыся, выцягваючыся, прывучаючыся, запэўніваючыся.

8. Падкрэсліце дзеепрыметнікі (дзеепрыметныя словазлучэнні) і дзеепрыслоўі (дзеепрыслоўныя словазлучэнні) у адпаведнасці з іх сінтаксічнай функцыяй.

1. Пэўна ад дажджу гул быў прыглушаны, нібы важчэйшы (І. Мележ).

2. У неба зоркі, ад марозу пахаладзеўшыя, дрыжаць (М. Багдановіч).

3. Са мною гаворыць, як быццам жывая, сагрэтая сонцам зямля маладая (П. Глебка).

4. Чужая старана тугою арана, слёзкамi засявана (Прыказка).

5. Журботна-ласкавая ўсмешка восені разліта на знямелых, як бы заснуўшых далях (Я. Колас).

6. Буслы на ссечаных дубах як напамін, як боль па стратах, па тых, хто ссечан, хто ў баях згарэў, над кім карэнні траў спляліся (А. Пысін).

7. Вечарам мы, шукаючы прытулак нанач, забрылі ў апусцелы двор (Р. Няхай).

8. Камандзір атрада, на спяшаючыся, прачытаў лісткі (І. Мележ).

9. Людзі ў незнаёмай форме прыветна махалі рукамі, стоячы на самым краі дарогі (Р. Няхай).

10. Хлопцы, жартуючы, называлі Клаву начальніцай (І. Мележ)

*Вызначце тып акалічнасці (спосабу дзеяння, часу, прычыны).

9. Запішыце прыказкі, аднавіўшы дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі Падбяр'яце і запішыце да беларускіх прыказак рускія адпаведнікі.

1. _____ шапка вушэй не грэе.
- 2 Ад воўка _____, на мядзведзя наскочыў.
3. _____ малаком, і на вадуд падзьмухаеш.
4. _____ ваўкоў, застанешся без грыбоў.
5. _____ сабака кія баіцца.
6. Быў конь, ды з'езджаны, быў хлеб, ды _____.
7. Вадуд не засіліш, не _____, рыбы не зловіш, не тамачыўшыся.
8. _____ слова да губы не вернеш.
9. _____ чужога лба, трэба і свой паказаць.
10. Не ганячы, не купіш, не _____, не прадасі.

10. Запішыце сказы, замяніўшы, дзе магчыма, выдзеленыя даданыя азначальныя і даданыя акалічнасныя часткі паралельнымі сінанімічнымі канструкцыямі – дзеепрыметнымі і дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі. Калі замена немагчыма, то пісьмова п'яллумачце чаму.

1. Першыя часы побыту дэма, Лабановіч хадзіў па полі, *што яны арандавалі ад скарбу*, аглядаў засеваы збожжа (Я. Колас).

2. Раман, *якія я пасуўчытаць*, нехта, відаць, узяў.

3. Ля акон дзв'я таполі не шумяць, *бо баяцца парушыць твой сон* (П. Панчанка).

4. *Калі Лабановіч ішоў дадому*, ён думаў аб сваёй нелегальнай рабоце і аб Вользе Віктар'яне (Я. Колас).

5. *Палюль дзяўчаты пяюць*, Настуля садзіцца ля Батуры і шэпча нешта яму (К. Крапіва).

6. На неагароджаным двары камендатуры размяшчаўся склад, *які прыстасаваны быў немцамі пад памяшканне для арыштаваных* (М. Лынькоў).

7. Ад часу да часу любіў малы Івась рабіць абходы сваіх улюбёных куточкаў, *якіх было тут нямала* (Я. Колас).

8. Лукашык не скончыў, *бо спатыкнуўся аб нейкае палена і паляцеў на зямлю* (У. Дамашэвіч).

9. *Калі глянуць цяпер з Антонавага лугу на Доўгае*, дык возера, здаецца, ляжыць у нейкай цудоўнай аправе (Я. Брыль).

10. *Калі Юля наблізілася да гэтай латкі, здагадалася, чаму яе не выкасіў невядомы касец: у траве лапушыўся ядрыны сунічнік...* (Б. Сачанка).

ДАВЕДКІ

1.

Обрацаючыся грошы – абарачальныя грошы;
воинствующий атеист – ваяўнічы атэіст;
обслуживающий персонал – абслуговы персанал;
определяющие факторы – вызначальныя фактары;
противоречащее доказательство – супярэчлівы доказ;
увлекающийся юноша – схільны да захаплення юнак, улюблівы юнак;
стоящее дело – вартая (добрая, карысная і пад.) справа;
успокаивающее средство – заспакаяльны сродак;
испытующий взгляд – дапытлівы (выпрабавальны) позірк;
искрящийся снег – іскрысты (зіхатлівы, бліскучы і пад.) снег, снег, што іскрыцца;
управляющий делами – кіраўнік спраў;
выдающийся деятель – выдатны дзеяч;
болтающийся сустав – віхлясты сустаў;
вдохновляющие события – натхняльныя падзеі;
вдовствующая королева – каралева-ўдава;
взаимодействующие силы – узаемадзейныя сілы;
возращённый на идеях гуманизма – вырашчаны (выгадаваны) на ідэях гуманізму;
лагооттапливающая ткань – вільгацenenпрымальная тканіна;
влекущий мотив – вабны (прываблівы) матыў;
водонаивающие птицы – вадаплаўныя птушкі;
воздержавшихся не было – тых, хто ўстрымаўся, не было;
возмужавший сын – узмужнелы (сталы) сын, сын, які ўзмужнеў;
возрастающие требования – усё большыя і большыя патрабаванні, узрастаючыя патрабаванні;
вопиющий недостаток – страшэнны (недапушчальны, абуральны) недахоп;
воплощённый проект – увасоблены (ажыццёўлены) праект;
всепожирающий огонь – усёпажыральны агонь;
вызревший плод – выспелы (паспелы, спелы) плод;
вызывающее поведение – абуральныя паводзіны;
вырождающийся строй – звыродны лад, лад, які выраджаецца;

руководящие органы – кіруючыя органы.

У беларускай мове абмежаваны ва ўжыванні дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага стану з суфіксамі -ш-, -ўш-, дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага і залежнага стану з суфіксамі -уч-(-юч-), -ач-(-яч-), -ем-(-ом-), -ім-. Такія дзеепрыметнікі могуць ужывацца ў навуковым, афіцыйна-справавым і публіцыстычным стылях.

2.

Словазлучэнні з дзеепрыметнікамі	Словазлучэнні з прыметнікамі
Лічаныя дні, закончаны праект, падгарэлы крайчык, вырашанае пытанне, колаты цукар, заплаканае сяброўка, зламаны шафа, аслабелы звер, захварэлы аднакласнік, патрэсканая дошка	Незлічоныя зоркі, нескончоны спеў, гаручыя слёзы, рашучыя ўчынкі, калючы хмызняк, плакучая вярба, нязломная воля, неаслабная ўвага, калючыя раны, траскучы мароз.

Каментарый. Формы тыпу *незлічоны, нескончоны, перайшоўшы* ў прыметнікі, памянлі месца націску. Формы *гаручыя, рашучыя, нязломная* і інш. страцілі дзеяслоўныя адзнакі і сталі абазначаць пазачасавую, сталую прымету, набылі граматычныя ўласцівасці прыметнікаў, напрыклад, большасць з іх утвараюць ступені параўнання (самы рашучы і пад.).

3. Выняты – вызвалены, запынаны – зашпілены, огарнены – акружаны, асвецены – адукаваны, оселы – абаснаваны, поклепаны – абгавораны, помешканы – замаруджаны, прыстегнены – прыведзены (сілай), распорошаны – рассяяны, ускормлены – выхаваны.

Каментарый. Каб правільна выканаць заданне, неабходна падбіраць да дзеепрыметнікаў роднасныя словы, а таксама сінанімічныя адзінкі.

Выняты – выняць, вынуты, павыманы; вызвалены – вызваліць, вынуць, дастаць, і таму выняты – вызвалены.

Запынаны – запнуць, запінка, зачэплены; зашпілены – зашпіліць, шпілька, і таму запынаны – зашпілены.

Огарнены – агарнуць, абгорнуты; акружаны – акружыць, размясціць з бакоў, і таму огарнены – акружаны.

Асвецены – асвечаны, асветлены, асвяціць, святло, асвета; адукаваны – адукаваць, адукацыя, асвета, і таму асвецены – адукаваны.

Оселы – сесці, сусед, аседлы; абаснаваны – абаснаваць, аснова, і таму оселы – абаснаваны.

Поклепаны – паклёп, пакляпаць; абгавораны – абгаварыць, абгавор, гаворка, прыгавор, і таму поклепаны – абгавораны.

Помешканный – памехі, памяшаць; замаруджаны – замарудзіць, і таму помешканный – замаруджаны.

Пристегненный – прысцягнуць, засцёжка; приведены (сілай) – прыводзіць, прывод, і таму пристегненный – прыведзены (сілай).

Распорошенный – порах, раскіданы; рассеяны – рассеяць, сеялка, высеўкі, і таму распорошенный – рассеяны.

Ускормлены – пакарміць, корм; выхаваны – выхаваць, выхавацель, выгадаваны, і таму ускормлены – выхаваны.

4.

1. На лес **гледзячы** (суадносны з дзеепрыслоўем) – вельмі хутка і значна па вышыні. Ладны ўдаўся хлапчук, рос на лес гледзячы (М. Лобань).

2. **Хадзячы** анекдот – чалавек, дзеянні ці ўчынкi якога здаюцца дзівацкімі. ...Федзя абазваў тады Любу імем вясковай жанчыны, якая была ў сяле хадзячым анекдотам (І. Грамовіч).

3. З **завязанымі** вачамі (суадносны з дзеепрыметнікам) – не раздумваючы, неабачліва (рабіць што-н.). Сам Корзун не любіў, выконваючы даручэнне, дзейнічаць, як кажуць, з завязанымі вачамі (У. Шыцік).

4. **Біты** воўк – вопытны, бывалы чалавек. Вопытны, біты воўк, следчы паверыў Мікіту (Г. Марчук).

5. **Высалапіўшы** язык (суадносны з дзеепрыслоўем) – вельмі хутка, спяшаючыся (бегчы); у (сконцых турботах, да знямогі (бегаць); не шкадуючы сіл, стараючыся (рабіць што-н.). Ды яшчэ і сваёй карове поцілку з поля цягні язык высалапіўшы (А. Макаёнак).

6. Дарогі **адкрыты** (суадносны з дзеепрыметнікам) – хто-н. мае свабодны доступ куды-н., для каго-н. створаны спрыяльныя ўмовы. Чалавек радзіўся, і перад ім адкрыты ўсе дарогі (К. Чорны).

7. Як жару **ўхапіўшы** (суадносны з дзеепрыслоўем) – вельмі хутка, спяшаючыся (бегчы, уцякаць і пад.). Нехта дарогаю да нас бяжыць як жару ўхапіўшы (К. Каганец).

8. Богам **забыты** (суадносны з дзеепрыметнікам) – занядбаны, недагледжаны; глухі, аддалены (куток, вёска і пад.). ...На гэтым богам забытым хутары наўрад ці хто мог быць старонні (В. Быкаў).

9. Як **заведзеная** машына (суадносны з дзеепрыметнікам) – аднастайна і бесперапынна, з механічнай дакладнасцю (рабіць што-н.). Мы бегаем па пляцы, як вар'яты, як заведзеныя машыны (Л. Дайнека).

10. **Закасаўшы** рукавы (суадносны з дзеепрыслоўем) – не шкадуючы сіл, шчыра, старанна (працаваць). Тэмпераменту і энергіі ў яго [Вольнага] –

хоць пазыч каму, працаваў, што называецца, з душою, закасаўшы рукавы (М. Лужанін).

11. **Законы не пісаны** (суадносны з дзеепрыметнікам) – хто-н. не лічыцца з агульнапрынятымі нормаў паводзін. Дырэктар меў славу рызыкаўнага чалавека, якому, як кажуць, законы не пісаны... (Я. Скрыган).

12. **Сцяўшы зубы** (суадносны з дзеепрыслоўем) – перасільваючы сябе, стрымліваючы свае пачуцці (рабіць што-н.). Чалавек Мікалай хоць і пісьменны, але не надта рашучы... От ён, сцяўшы зубы, і цягнуў, як вол, гэтае ярмо (К. Чорны).

13. З аднаго цеста **спечаны** (суадносны з дзеепрыметнікам) – вельмі падобны да іншых па характары, погляду і г.д. Паны і падпанкі, паліцыянты і ксяндзы – усе з аднаго цеста спечаны (Р. Сабаленка).

14. Уласна **кажучы** (суадносны з дзеепрыслоўем) – папраўдзе, сапраўды. Дарогі, уласна кажучы, не было, была замеценыя, злосна раскудзеленыя чыстаполіца (Я. Брыль).

15. Ля **разбітага** карыта (суадносны з дзеепрыметнікам) – без нічога, страціўшы ўвесь ранейшы набытак (застагца, апынуцца і пад.). Пагонішся за шчасцем казачным нібыта і можаш апынуцца ля разбітага карыта (Э. Валасевіч).

16. Як з ланцуга **сарваўшыся** (суадносны з дзеепрыслоўем) – вельмі хутка, стрымгалоў (ляцець, кінуцца і пад.). Як з ланцуга сарваўшыся... кінуўся... з кабінета начальніка паліцыі на волю Яўхім Бабай (Б. Сачанка).

17. **Не пакладаючы** рук (суадносны з дзеепрыслоўем) – вельмі странна, не перастаючы працаваць, рабіць і пад.). Такі, відаць, шлях нам выпаў: працаваць не пакладаючы рук, і не там, дзе хочаш, а дзе трэба (М. Машара).

18. **Не зводзячы** вачэй (суадносны з дзеепрыслоўем) – пільна, уважліва, не адрываючыся (глядзець). Я да болю сціскаў ручку паваротнага механізма, не зводзячы вачэй са стрэлкі азімута (І Шамякін).

19. **Паслухаючы** душу (душы) (суадносны з дзеепрыслоўем) – вельмі старанна, з усёй шчырасцю (рабіць што-н.). З адным рабіць будзеш душы паслухаючы, а з другім – рабіць і мучыцца (Ф. Янкоўскі).

20. Як мыла **з'еўшы** (суадносны з дзеепрыслоўем) – з незадаволеным, кіслым выглядам, у дрэнным настроі (быць, сядзець і пад.). Дзед Гарох замоўк як мыла з'еўшы (В. Карамазаў).

*Сінанімічнымі з'яўляюцца фразеалагізмы *высалапіўшы язык, як жару ўхапіўшы, як з ланцуга сарваўшыся*.

5. Каментарый. Пры выкананні гэтага задання трэба ўлічыць, што дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу, дзеепрыслоўі закончанага трывання – ад асновы інфінітыва, а таксама не забыць пра зваротныя і незваротныя формы. Пры размеркаванні дзеепрыслоўяў па групам ў залежнасці ад словаўтваральнай базы ў адну групу ўключым дзеепрыслоўі незакончанага трывання, утвораныя ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу, а ў другую – дзеепрыслоўі закончанага трывання, утвораныя ад асновы інфінітыва. У межах груп можна размежаваць таксама зваротныя і незваротныя формы, паколькі ў незваротных формах аснова будзе перарывістая, а ў зваротных – перарывістая.

I. Працуючы – працую, паглядзеўшы – паглядзець, смеючыся – смяюся, стоячы – стаю, расказваючы – раскаваю, выбраўшыся – выбрацца, ныраючы – ныраю, вярнуўшыся – вярнуцца, расказаўшы – расказаць, рашыўшы – рашыць, азірнуўшыся – азірнуцца, адчуўшы – адчуць, плетучы – пляту, засмяўшыся – засмяцца, сігналячы – сігналі, малоцячы – малачу, чытаючы – чытаю, атрымаўшы – атрымаць, захапляючыся – захапляюся, праглынуўшы – праглынуць.

II. 1. Працуючы, смеючыся, стоячы, расказваючы, ныраючы, плетучы, сігналячы, малоцячы, чытаючы, захапляючыся.

2. Паглядзеўшы, выбраўшыся, вярнуўшыся, расказаўшы, рашыўшы, азірнуўшыся, адчуўшы, засмяўшыся, атрымаўшы, праглынуўшы.

6.

1. У час слухання цікавага навуковага даклада ў студэнтаў разгарэлася дыскусія *або* Калі студэнты слухалі цікавы навуковы даклад, у іх разгарэлася дыскусія.

2. Схваўшыся ад пранізлівага ветру, я адразу сагрэўся *або* Калі я схваўся ад пранізлівага ветру, то адразу сагрэўся.

3. У час чытання рамана замежнага аўтара ў мяне ўзнікла пытанне аб сапраўднасці падзей, што адбываюцца ў творы *або* Калі я чытаў раман замежнага аўтара, то ў мяне ўзнікла пытанне аб сапраўднасці падзей, што адбываліся ў творы.

4. Не дайшоўшы некалькі кіламетраў да базы, турысты зразумелі, што ў іх закончылася правізія.

5. У час гутаркі з вучнямі ў настаўніцы з’явілася жаданне растлумачыць асобныя пытанні тэмы яшчэ раз *або* Калі настаўніца гаварыла з вучнямі, то ў яе з’явілася жаданне растлумачыць асобныя пытанні тэмы яшчэ раз.

6. Узяўшыся за руль, націснуўшы на педаль, камбайнёр зразумеў, што заглух матор *або* Калі камбайнёр узяўся за руль і націснуў педаль, то зразумеў, што заглух матор.

7. Аглядаючыся навокал і любуючыся краявідам, Таццяна павесялела *або* Калі Таццяна агледзела наваколле і залюбавалася краявідам, настрой у яе палепшаў.

8. Паразмаўляўшы, пажартаваўшы з суседзямі па вагоне, я захацеў паслухаць свежыя навіны па радыё *або* Пасля таго, як я паразмаўляў, пажартаваў з суседзямі па вагоне, я захацеў паслухаць свежыя навіны па радыё.

9. Купіўшы білет на цягнік і зайшоўшы ў свой вагон, бацька ўспомніў нядаўнюю паездку на мора *або* Калі бацька купіў білет на цягнік і зайшоў у вагон, то ўспомніў нядаўнюю паездку на мора.

10. Назбіраўшы поўныя кошыкі ягад, дзяўчаты з радасцю пайшлі дамоў *або* Пасля таго, як дзяўчаты назбіралі поўныя кошыкі ягад, яны з радасцю пайшлі дадому.

*Дадатковае дзеянне, выражанае дзеепрыслоўем, і асноўнае дзеянне, выражанае дзеесловам-выказнікам, утвараюцца (выконваюцца) адной і той жа асобай ці прадметам. Нельга ў адным сказе ўжываць дзеепрыслоўе і дзееслоў-выказнік, якія абазначаюць дзеянні розных асоб або прадметаў.

Пры тлумачэнні таго, што сказы пабудаваны няправільна, можна выкарыстаць наступны лінгвістычны эксперымент: змяніць парадак слоў так, каб сказ пачынаўся з дзейніка, за якім адразу была адасобленая акалічнасць, выражаная дзеепрыслоўным зваротам. Напрыклад: *Дыскусія, слухаючы цікавы навуковы доклад, разгарэлася ў студэнтаў. Рукі і ногі, схваўшыся ад пранізлівага ветру, у мяне адразу сагрэліся.*

7. Лічнімі з'яўляюцца наступныя выдзеленыя словы.

1. Бегучы, збіраючы, падымаючы, радуючы, сустракаючы.
2. Апускаючыся, спрачаючыся, узнімаючыся, пацягваючыся, тоячыся.
3. Адварочваючы, трымаючы, адкідваючы, адбіваючы, размаўляючы.
4. Змяняючы, узіраючы, ходзячы, лічачы, славячы.
5. Ідучы, заліваючы, узбіваючы, грукаючы, суцішаючы.
6. Забіваючыся, каючыся, варушачыся, рассыпаючыся, выгінаючыся.
7. Становячы, звешваючы, хвалюючы, вяртаючы, седзячы.
8. Азіраючыся, знаёмячыся, друкуючыся, раскрываючыся, смеючыся.
9. Сумняваючыся, кіруючыся, рыхтуючыся, удараючыся, хаваючыся.
10. Кланяючыся, змяшчаючыся, выцягваючыся, прывучаючыся, запэўніваючыся.

Каментарый. Дзеепрыслоўі *бегучы, ходзячы, ідучы, размаўляючы, седзячы* – толькі незваротныя. Дзеепрыслоўі *спрачаючыся, каючыся, смеючыся, сумняваючыся, кланяючыся* – толькі зваротныя. Астатнія дзеепрыслоўі могуць быць як зваротнымі, так і незваротнымі.

8.

1. Пэўна ад дажджу гул быў прыглушаны... (І. Мележ).
2. У неба зоркі, ад марозу пахаладзеўшыя, дрыжаць (М. Багдановіч).
3. Са мною гаворыць, як быццам жывая, сагрэтая сонцам зямля маладая (П. Глебка).
4. Чужая старана тугою арана, слёзкамі засявана (Прыказка).
5. Журботна-ласкавая ўсмешка восені разліта на знямелых, як бы заснуўшых далях (Я. Колас).
6. Буслы на ссечаных дубах як напамін, як боль па стратах, па тых, хто ссечан, хто ў баях згарэў, над кім карэнні траў спляліся (А. Пысін).
7. Вечарам мы, шукаючы прытулак наач (акалічнасць прычыны), забрылі ў апусцелы двор (Р. Няхай).
8. Камандзір атрада, не спяшаючыся (акалічнасць спосабу дзеяння), прачытаў лісткі (І. Мележ).
9. Людзі ў незнаёмай форме прыветна махалі рукамі, стоячы на самым краі дарогі (акалічнасць часу) (Р. Няхай).
10. Хлопцы, жартуючы (акалічнасць спосабу дзеяння), называлі Клаву начальніцай (І. Мележ)

*Вызначце тып акалічнасці (спосабу дзеяння, часу, прычыны).

9. 1. Абятавая шапка вушэй не грэе =обещанного три года ждут.
2. Ад гоўка ўцякаўшы, на мядзведзя наскочыў = из огня да в полымя.
3. Апарыўшыся малаком, і на ваду падзьмухаеш = обжегшись на молоке, будешь дуть на воду.
4. Баючыся ваўкоў, застанешся без грыбоў = волка бояться – в лес не ходить.
5. Біты сабака кія баіцца = пуганая ворона куста боится.
6. Быў конь, ды з'езджаны, быў хлеб, ды з'едзены = был конь, да изъездился
7. Вады не засіліш, не паварушыўшыся, рыбы не зловіш, не памачыўшыся = без труда не вытацишь и рыбку из пруда.
8. Выказанага слова да губы не вернеш = слово не воробей: вылетит – не поймаешь.

9. Дастаўшы чужога лба, трэба і свой паказаць = пустился в драку – голы не жалей.

10. Не ганячы, не купіш, не хвалячы, не прадасі = всякий купец хвалит свой товар.

10.

Каментарый.

Замена даданых азначальных частак дзеепрыметнымі словазлучэннямі магчыма пры наступных умовах:

а) калі выказнік даданай часткі выражаны дзеясловам цяперашняга ці прошлага часу або дзеепрыметнікам залежнага стану прошлага часу;

б) калі злучальныя словы *які* ці *што* стаяць у форме назоўнага або вінавальнага склонаў пры пераходным дзеяслове без незначальнай формы як часткі выказніка.

Замена даданых акалічнасных (прычыны, часу, умовы, уступкі) частак дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі магчыма пры адзінай умове: выказнікі галоўнай і даданай частак павінны адносіцца да аднаго і таго ж дзейніка.

1. Першыя часы побыту дома, Лабановіч хадзіў па полі, *што яны арандавалі ад скарбу*, аглядаў засеў збожжа (Я. Колас) = Першыя часы побыту дома, Лабановіч хадзіў па полі, *арандаванага імі ад скарбу*, аглядаў засеў збожжа.

2. Раман, *якія я пачаў чытаць*, нехта, відаць, узяў = замена немагчыма, паколькі ў склад выказніка ўваходзіць інфінітыў.

3. *Ля акон дзве таполі не шумяць, бо баяцца парушыць твой сон* (П. Панчанка) = *Ля акон дзве таполі не шумяць, баючыся парушыць твой сон*.

4. *Калі Лабановіч ішоў дадому*, ён думаў аб сваёй нелегальнай рабоце і аб Вользе Віктараўне (Я. Колас) = *Ідучы дадому*, Лабановіч думаў аб сваёй нелегальнай рабоце і аб Вользе Віктараўне.

5. *Пакуль дзяўчаты пяюць*, Настуля садзіцца ля Батуры і шэпча нешта яму (К. Крапіва) = замена немагчыма, паколькі выказнікі галоўнай і даданай частак адносяцца да розных дзейнікаў.

6. На неагароджаным двары камендатуры размяшчаўся склад, *які прыстасаваны быў немцамі пад памяшканне для арыштаваных* (М. Лынькоў) = На неагароджаным двары камендатуры размяшчаўся склад, *прыстасаваны немцамі пад памяшканне для арыштаваных*.

7. Ад часу да часу любіў малы Івась рабіць абходы сваіх улюбёных куточкаў, *якіх было тут нямала* (Я. Колас) = замена немагчыма па прычыне адсутнасці ў беларускай мове адпаведнай формы дзеепрыметніка.

8. Лукашык не скончыў, *бо спатыкнуўся аб нейкае палена і паляцеў на зямлю* (У. Дамашэвіч) = Лукашык не скончыў, *спатыкнуўшыся аб нейкае палена і паляцеўшы на зямлю*.

9. *Калі глянуць цяпер з Антонавага лугу на Доўгае, дык возера, здаецца, ляжыць у нейкай цудоўнай аправе* (Я. Брыль) = замена немагчыма, паколькі выказнікі галоўнай і даданай частак адносяцца да розных дзейнікаў.

10. *Калі Юля наблізілася да гэтай латкі, здагадалася, чаму яе не выкасіў невядомы касец: у траве лапушыўся ядраны сунічнік...* (Б. Сачанка) = *Наблізіўшыся да гэтай латкі, Юля здагадалася, чаму яе не выкасіў невядомы касец: у траве лапушыўся ядраны сунічнік...*

Святлана Мароз,
Марына Ржавуцкая

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ